

Északkeleti Európa története s az újabb magyar irodalom.

(Második és befejező közlemény.)

V.

Az eddig elmondottak csak tájékoztatóul szolgáltak a magyar történelmi irodalom egyes kiadványaiban található vonatkozások helyes megismerésére, de összefüggő anyagot az orosz-lengyel viszonyok kutatója csak a legújabb kiadványokban fog találni. E kiadványok közül kettő anyag-publicatio, kettő feldolgozás. Felölelik az 1648—1660. terjedő kort, az orosz-lengyel történelem szempontjából, tehát azt a kort, mikor a kozákok végleg elszakadtak a lengyel királyságtól s a moszkvai birodalom elővédei lettek. S e nevezetes, következményeiben oly messzevágó mozzanatnak földerítésre váró része éppen az a szerep, melyet a Rákócziak, nevezetesen I. és II. György, s az I-nék fia Zsigmond játszottak ez új átalakulás alkalmával.

Szilágyi Sándor két okmánytárában: Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez (Mon. Hungariae hist. vol. XXIII.) és «A két Rákóczi György fejedelem családi levelezésében» (Mon. v. XXXV.) csak azokat az okleveleket gyűjthette egybe, melyek a magyar orsz. levéltárban — mely akkor történelmi szempontból nem volt rendezve — s a gr. Erdődyek vörösvári levéltárában rendelkezésére állottak. Ez utóbbiakhoz került ugyanis a Rákócziak családi levéltárának egy része családi összeköttetésök révén. Mindezeknek a kiadványoknak betetőzése azonban az ismertetésünk elején jelzett két nagy testes kötetet felölelő okmánytár, mely »Erdély és az északkeleti háború« cím alatt Északkeleti Európa történetéhez egy egész fényforrással járul. Mi az egyes levéltárak jó publicatioit megannyi fényforrásnak tekintjük, mennél több gyúlad ki, annál inkább oszlik a homály. A nap fényét, a jelent nem pótolja az elektrom, de a história írásnak nem is lehet egyéb feladata, mint a homálynak megvilágítása, a letűnt századok állapotának annak az alkotó fantáziával való megvilágítása, melynek sugarai az elektroméhoz hasonlítanak.

Szilágyi Sándornak ez okmánygyűjteménye teljes mértékben megfelel a történetírás mai követelményeinek. A levelek és okiratok szoros korrendi egymásutánban, évek szerint csoportosítva 1648—1660-ig, az alkudozások helye s iránya szerint vannak összeállítva. Minden évet megelőzőleg a szerkesztő egy tájékoztató bevezetést írt, mely nemcsak a közlött anyagról számol be, hanem felöleli az irodalmat, jegyzeteivel kitölti, magyarázza a lékeket s megérteti velünk az események egybefüggését. S itt meg kell jegyeznünk, hogy e bevezetések nemzetközi értékét talán növelte volna, ha az orosz és lengyel irodalom részletes irodalmát is felhasználta volna Szilágyi, de ezen a bajon csak az újabb nemzedék s a tudományos irodalmak solidaritása fog majd segíteni. E szempont elmaradása azonban egy csöppet sem változtat a közölt anyag eredményein. Ellenkezőleg az éjszakai történetírásnak áll érdekében, hogy ez új anyagot illessze be keretébe.

Különben Szilágyi nem állt meg a gyűjtött okiratok közzétételénél. Azon szerencsés természetű emberek közé tartozik, kiket a nagy anyag nemhogy elriaszt, de vonz. 1886-ban megírta Rákóczy Zsigmond életrajzát, kiadván azt kor'ú s nagyon tanúságos mellékletekkel. Megírta az ismert adatok alapján kedvvel, kitűnő compositioval s nagy rokonszen'vel. S ez alkalommal néhány szót kell szólnunk arról a vállalatról is, melyet a Magyar Történelmi Társulat »Magyar Történelmi Életrajzok« czíme alatt immár X. évfolyamában ad ki. Egy évenként öt nyolczíves füzetben megjelenő vállalat ez, mely a magyar történet egyes alakjainak választékos nyelven, de eredeti kutatások alapján megírott életrajzát tartalmazza. A kiállítás díszes, korhű metszetek, eredeti felvételek, színyomatok, fegyverek, pecsétek, autogrammok tették kedveltté e vállalatot az amatőrök körében is. E vállalat meggyökerezése összeköttetésben áll a magyar irodalom különleges viszonyaival. A történetírás ma a monographiák korát éli, nagyobb, rendszeres összefoglaló munkáktól elriasztja a munkást a detail-kritika s a specialismus. Útat tört magának az a nézet is, hogy a történeti munkákat nem elég megírni, hanem tán fontos része az is, hogy olvassák. Ehez azonban az irodalmi formának, a stylnek oly könnyedsége is kell, melyet a legtöbb latinus, vagy német irányú történetíró »felületes«-nek keresztelt el, s az ifjabb egyéni stylusra törekvőket elnevezte belletristáknak. A közönség azonban okólni s olvasni óhajt. A magyar komolyabb szépirodalom kevesebb, hivatott képviselőt számlál سراiban, mint a mennyi a kereslet. Ez okból a surrogatumokat nem kedvelő közönség inkább külföldi munkákat olvas, vagy eredetiben, vagy fordításban. Az eredeti termelés fejlesztésére megalakult vállalatok közt, mert több irányban is megindult az akció, e vállalat nyagban dicséri szerkesztőjét, kinek munkáját épen ismertetjük.

Rákóczy Zsigmond életrajza már csak azért is, mert egy korán, időnek előtte sirba szállt életpályát tárgyal, inkább érzéseket kelt, de a történet főbb kérdéseire csak közvetett köze van. A külföldi kutatót leginkább érdekelheti e műben Amos Comenius hírneves cseh tanterfűnek magyarföldi szereplésének rajza. Annál aktuálisabb érdekű *II. Rákóczy György élete*, mely 1891-ben jelent meg s melynek megírására az előbb ismertetett nagy okmánytár szolgáltatott alkalmat. Ez életrajz középpontját a fejedelem személyisége képezi, szerző köréje csoportosítja az eseményeket és nagy szerencsével birkózik meg a részletek tömegével, nem sorolván elő mindent, a mit hosszú évek kutatásai folytán talált, de tárgyát s a jellemzést nem illeti közvetlenül. Lélektani tanulmányra mindig alkalmasabb anyagúl kínálkoznak a kockázattól vissza nem riadó idegesebb jellemek. Tapasztaljuk, hogy a normális emberek kevesebb érdeklődést keltenek, mint azok, kiknek valami hibáját észleljük. A normális emberrel hamar elkészülünk; »jó, derék, becsületes ember«, s megvan; már a nem normális emberről többet kell mondanunk, a »miért« s a testi praedispositio körülményeinek kutatása már maga is egy tanulmányt igényel. Az irodalomban e jellemkutatási módszer széles alapon érvényesül, bizonyos fokig diadalmaskodott a regényben, mutatkozik az életrajzban is, abban az irányban, hogy eddig egyhangúlag elítélt, vagy a világhistoria Orcusába helyezett alakokat igyekeznek menteni, magyarázni. Szilágyi nem igyekszik »természetes« lenni, a jó, régi igazságosságra törekvő állásponton marad. Igaz, hogy hőse iránt rokonszenvet érez. Nem vehetjük tőle rossz néven. Hisz az ő történelmi (nevezzük így) mestersége a Rákócziak körül forog, ismeri konyhájukat, családi életüket, magán dolgaikat, akár csak titkáruk volna. Munkáján meglátszik, hogy megsajnálta hőseit, s mikor tragoediájának végső részét, az utolsó csatát leírta, megrezgett benne az a húr, mely hangját hallatja, ha szülőföldjéről, az ő Erdélyének s annak hőseiről van szó. Elérzékenyedik, de nem lesz igazságtalan, egyre megy, akár szárazon, akár érzéssel mondja el ítéletét. Rossz néven nem vehetjük tőle, sőt gyönyörködteti az olvasót, mikor a régi magyar írók erőteljes stylusára emlékeztetve, egy dithyrambikus accorddal fejezi be munkáját. Ha a munka alapigéjét, vezéreszméjét az röviden e mondatában foglalható össze: »Fényes álmaival, nagyratörő reményeivel — Rákóczy György — jeltelen sirja takarja el mindazt, a miért ő küzdött: *Erdély jövőjét*«. S ha végig tekintünk ez ember életén, igazat kell adnunk a szerzőnek.

Mindezek után teljes joggal kérdezheti az olvasó, hogy lássuk már azt is, hogy mi köze van Észak-Kelet Európának II. Rákóczy Györgyhez. II. Rákóczy György lengyel király akart lenni, szövetségese és jelöltje volt Chmelnicki Bogdán kozák atamannak, s e

tervével vallott kudarczot, a kudarczczal pedig trónját s életét veszté. Ez a száraz tényállás. Az európai helyzet szempontjából nagy jelentősége van e szereplésnek.

A török erő Nyugat felé a magyar határnál tört meg. Tovább hatolni nem tudott, de árát megadta a magyar nemzet. A török kiirtotta egyfelől, a német elvette szabadságát, a hol lehetett. Csak keleten maradt meg Erdély, mint a magyarság mehtsvára. Bethlen s I. Rákóczy György nyomdokain haladva, Erdélynek jutott volna a török kiűzésének munkája s kétségtelen, hogy megfelelt volna ennek. Eredménye e nagy akciónak az önálló Magyarország resurrekciója lesz. Nem így történt. II. Rákóczy György halála után Erdély megtört, gyökere elszáradt, s a törököt I. Lipót császár verte ki. E fejedelem elbukása tehát fordulat a kelet-európai helyzetben, mert megölt egy politikai irányt vele, melynek anyagi és erkölcsi biztositékait két nagy fejedelem nagy áron már megalapította. S mindezt tette azért, mert élt benne az erdélyi fejedelmek lengyel királykodhatnámja, a Báthory-dicsőség. Belejátszik a svéd, s a kozákok szava, kiknek főnöke Chmelnicki, a csigirini kis király rögtön IV. Ulászló halála után a Rákóczy házra gondol.

I. Rákóczy György még élt, s a lengyel király halála után nem maradt tétlen. Király akar lenni s e czélből követeket küld a lengyelekhez, s a kozákokhoz, kik már fegyverben állanak a lengyel panok ellenek. Chmelnicki pártot fog mellette, s 1648. nov. 17-én megemlékezvén a nekik Báthory Istvántól adott szabadságokról s hogy mennyire kegyelte őket (»tanquam filios suos benevolentia sua quasi alis textit») óhajtja fejedelemül s főhívja, hogy törjön hadaival lengyel földre. A czimzett azonban okt. 17-én meghalt, s a kozák követek már halva találták. Ekkép a kérdés, melyet erdélyi részről a fejedelem halála daczára nem ejtettek el, örökségkép maradt II. Rákóczy Györgyre. Daczára a sok összeköttetésnek, a lengyel királyság elnyerésének útját bevágta János Kázmérnak hamaros megválasztatása nov. 17-én; ugyanaz nap, mikor Chmelnicki a már halott I. Györgynek ajánlja a trónt.

A kis oroszág elszakadási processusa már megindult. Ez a kérdés, melyről annyian írtak, nézetünk szerint akkor vált eldőntve, mikor a katholicismus a vallás propagatioját élére állította s a lengyelség ez állásponttal azonosította magát. A kozákok főnökei gyakran gondoltak a lengyel uralomhoz visszatérésről, de a vallására féltékeny s abból nem engedő nép mindig visszarántá káltánjánál őket. Egy elem volt a lengyelek közt, melylyel a kozákok megértethették magukat: a *dissidensek*, ellenfelei a katolikusoknak, tehát nekik természetes barátaik; innen a rokonszeny a protestáns Rákóczy, a dissidensek s a kozákok között. Sőt a Rákóczyakban az orthodoxia iránt még a politikai solidaritáson kívül

még bizonyos előszeretet is volt. Az oláh egyház és irodalom történetét kellene itt megírnom, ha a Rákóczyak érdemeit ezen a téren méltányolni akarnók. Messzire vezetne el a tárgytól, de nem habozunk azon sejtelmünk kifejezésével, hogy vallási téren a protestantizmusnak és az orthodox egyháznak megegyezése is céljaik, jobban mondva ideáljaik közé tartozott. Azonban Lengyelország uralkodó elemeinek többsége katolikus volt, s a mily összeforrott állapota az egyháznak az oroszszággal Moszkvában, annyira erős a katolicizmus a lengyel nemességnél, ezért a dissidensek nem is mentek jó hazafi számba. A lengyelek veszedelme ezen felül Chmelnicki egyéniségében s nem mindennapi hadvezéri képességében rejlett. Egyre verte őket s Zborowban a béke megkötésével nem hogy tartós állapotokat teremtetett volna, hanem csak bedugaszolta a forrongó, erjedő anyagot.

Chmelnicki az ifjabb Rákóczyra: Zsigmondra, egy tanult s nagyon rokonszenves ifjúra vetette szemét. Kivánta, álljon a kozák mozgalom élére, egy kozák királyság lehetőségét állítván oda követői által, mert eleve tudta, hogy a zborowi béke csak újabb mérkőzésnek lesz a kiindulása. Ez alatt folytonos volt a követjárás Rákóczy gyulafejvári udvara, s a esigirini kastély között. Rákóczy György a siker érdekében a moldvai vajdának: Lupulnak megnyerésére irányozta törekvését, oly formán, hogy leányát: Irént vegye el öcscsé, Zsigmond. Moldva a kozák és tatárterület között átjáró föld lévén, barátságos magatartása máris félbiztosítéka volt a sikernek. Lupul a lengyel, kozák, tatár és török szomszédságok közé élve, csak körültekintő politikájával tarthatta fenn magát. Két dolgon akadt meg e politikai házasság: egy részről Zsigmondnak nem tetszett a báb külsejű menyasszony, még kevésbé a ránczos külsejű, cigányforma vén asszonyok, kiket udvarhölgyeknek neveztek, más részről Lupul is meggondolta a dolgot, s a vallás különbségét adván okúl, nem egyezett bele végre sem a házasságba. A hosszas tárgyalásoknak az a végük lett, hogy Rákóczy Zsigmond többé nem tördött a kozákokkal, a moldvai vajda pedig elvégre is oda jutott, hogy az ő rangjánál jóval alább álló hetmanfinak: Chmelnicki fiának, Timotheusnak (Timusnak) kellett odaengedni leányát, ki a kozák világban végtelenül boldogtalannak érezte magát.

VI.

A lengyel-kozák elválás folyamatát az események sietteték. A zborowi béke nem volt állandó, Chmelnicki még abban az esetben sem engedhetett, ha őszintén akarta volna a lengyelekkel való együttélést, a népezület ellene volt. 1651-ben Chmelnicki érezvén a feltornynosuló veszedelmeket, újból fölveszi a tárgyalásokat s most már

nyíltan s egész határozottsággal magának György fejedelemnek ajánlá fel a kozák királyságot, melyet különben előbb Radziwillnak a Lupulvajda egyik vejének is kínált. Mindezen ellentétes s első pillanatra kapkodásnak látszó tünetek bizonyítják, hogy a kis-orosz elem forrongása odáig jutott, hogy sorsát maga intézi. Rákóczy György felszözlítatása nyíltan s világosan hangzott. »Mi hozzánk kozák követei érkeztek — így ír öcséséhez — felszólítván arra, hogy készek királyoknak elismerni, minden engedelmességgel halálig megbizonyítani, ... de ha végleg elvesznek sem türik Kázmért a királyságban.« Rákóczy Györgynek az eszme határozottan tetszett, mondhatni belefészkelődött agyába. Óvatos, húzza, halasztja a határozatot, de bármily nehézségek és akadályok is merülnek föl, mindig csak visszatér rá. Ha egy tán kissé frivol hasonlattal akarnánk élni, mondhatnók, hogy királykodási bacillusok lepték meg. Mert ez kórrá fejlődött nála. A praedispositio megvolt Erdély hagyományában, a kóros anyag saját lelkében csak gyöngye ellenállásra talált s bár tudta, tudnia kellett, mert egy darabja a Rákóczy-óvatosságnak benne is volt, hogy chimaerikus a terv, de viteté magát.

1651-ben azonban míg Rákóczy György azon törte az eszét, hogy mit feleljen Chmelnickinek, a hetmánt megverik Berestoknál, a lengyelek felégetik Kiewet (aug. 8—17.) s szept. 28-án megkötik a rájuk nézve előnyös bjela-czerkowi békét. A kozákokat ugyan a tatárok szöszegése hozta e kellemetlen helyzetbe, de — mint a svéd követ írja — leginkább a pestis kényszeríté a békére. Megtörve azonban nem voltak, s Rákóczyval való alkudozásaikkal annyit elértek, hogy a fejedelmet gyanússá tették a lengyelek előtt. Chmelnicki maga — mert ez őszerejében valóban bámulatra méltó éleslátással bírt — jól tudta, hogy a lengyel viszály megoldása ránézve létkérdés s csak az egyik, vagy másik küzdő félnek teljes megsemmisítésével érhet véget. Ezért Lupult fegyverrel tette meg fia apósának s így Moldvát, mint hadműveleti alapot biztosítá magának. Másfelől megkezdte a tárgyalásokat Alexej Mihajlovics czárral, egyelőre protekcionális alapon.

A lengyel-kozák viszálynak az orosz hatalom közbelépése forduló pontját képezi. A tárgyilagos történetírás e küzdelemben nem láthat egyebet, mint hogy a központi erőre nem jutott feudális Lengyelország, mint katolikus hatalom, a czarismus által nagy erőre kapott orosz orthodox birodalommal, melynek széthúzó elemeit Iván ezár megsemmisítette, küzd a világ helyzetért. Az egységes hatalom győzött. Kétségtelen, hogy Chmelnicki nem akarta a kozákságot az oroszországban felolvasztani, sokkal markansabb egyéniség is volt annál, sokkal öntudatosabb és hűségesei is a saját érvényre jutásából magyarázhatók meg; azonfelül meg a kozákság, e katonanemzet engedelmeskedni senkinek nem akart; de a két nagyhatalom közt

önállóságra nem juthatott. Olyan volt mint két erdő közt egy cserjés, az orosz fák benőtték s azután elnyomták a lengyel erdőt is. Nélkülözte a lengyel állami tényezőket, az öntudatos rendiséget, s hijával volt az orosz nagy nemzeti erőnek. Kardjok, vitézségök csodákat művelt, de a történelem nekik csak államerősítők, vagy gyengítők, de nem az alkotók közt jelölt ki helyet. Nagyon jól jellemzi őket *Duodo* Péter, Velenczének lengyel követe 1592-ben, mikor az adriamenti uszkókokhoz hasonlítja őket, kik a Habsburgok birodalmának lettek támaszaivá.¹⁾ S e felfogást nézetünk szerint csak megerősítik majd a részletes kutatások, rámutatván, hogy nem nemzeti okok, de a világhelyzet exigenciáinál fogva nem fejlődhetett a Chmelnicki népe egy újabb ország középpontjává. Hogy az orosz birodalomnak estek vonzó körébe, annak az erős lengyel hatás daczára is, első s utolsó oka: a vallás. Az állami szempontoknak fell villanása megvan Chmelnicki politikájában, mikor a protestáns Rákóczival alkudozik, de erre csak a hetman s környezete emelkednek, ők is mindenféle körülszanczolással, a nép azonban rokonszenvet az idegen irányában nem érezhetett. Azt tudták ugyan, hogy Rákóczy a panoknak nem barátja, de kiszivárgott az is, hogy voltaképp a lengyel trónra vágyik s ők volnának a lépcső, mely arra vezet.

1653-ban Rákóczy Györgynek egy fegyveres actiója változást idézett elő Chmelnickihez való viszonyában. Lupul a moldvai vajda kicsinylette az ő Moldváját s Havaseliől re, meg Erdélybe vágyott. Azt hitte, hogy a mit Báthory Zsigmond tényleg végbevitt, Mihály vajda pedig megkísértett, ő majd szintén teheti, egyesítván a három országot. Tervét még csak meg sem gondolhatta, Rákóczy már megelőzte. Letétette, fegyveresen benyomult országába, hadait vezére, Kemény János leverte, (Kemény Jánosnak, a későbbi erdélyi fejedelemnek magyar nyelvű emlékiratai nagybecsű forrását képezik e korszak) s a letett vajdát, kinek ellenfele Stefan Girgicze volt, Szucsavába zárta. Lupul kozák segítséget nyert veje, Chmelnicki fia révén, ki Szucsavát védte. Chmelnicki Timusz kozákjaival vitézül védte magát, de a lengyelek is küldtek segélyhadakat az ostromhoz. Timusz nem sokat törődött az ostrommal s vígan mulatott társaival. Egy alkalommal azonban egy kartács beütvén sátrába, széthányta azt a széket, a melyen ült s egy forgács nemesebb részeit érve, halálosan megsebesítette, úgy hogy néhány nap mulva belehalt. Erre feladták a várat, Lupult meg a tatár khán lánczokba verve elküldte a portára. Chmelnickit nagyon bántotta fia halála. Rákóczy ugyan nem tehetett róla s a hetman Lupult sem szeretete, de fájt neki, hogy kedvencz fia mégis csak az erdélyi okkupáció következtében lelte halálát s hogy Rákóczy lengyel hadakkal együtt

¹⁾ Makusew: Szlávjánszkij Szbornik. Tom. III. Otygel pervój.

működött. 1654. jan. hava 8-án Csigirinben az orosz felsőség tényleg elismertette s a lengyelekkel véglegessé vált a szakítás. Hogy ebben a moldvai eseményeknek is van részök. kétségtelen.

Az orosz-kozák egyesülésnek Chmelnicki hűség esküje csak kiinduló pontja. Azt a tontos következményt, mely ebből az idők folytán keletkezik, előre nem látta senki, de nem is láthatta. Chmelnicki maga is csak palliatív kibúvónak tekinti meghódolását, a czár idegen volt rá nézve s a portától nagyon félt. De az orosz politika a választott úton megindult s nagy kitartással haladt azon. Rákóczy, ki az oroszok beavatkozása ellen a megrémült lengyeleknek tett némi szívességet, szabad kezet tartott fenn magának. Szövetségének értéke csak növekedhetett e bonyodalmak következtében. A lengyeleknek s oroszoknak egyaránt érdekekben volt az ő megnyerése. Királysága tervének csak kedvezhetett, hogy az ő fellépése eldönti a sikert: ha megsegéli a lengyeleket, szabadítójok lesz; ha megnyeri a kozákokat, ezek útján lesz az övé a lengyel korona.

A kozák hetman, kire Rákóczy a Lupul megsegélése miatt neheztelt, pedig a hetman semlegességet ígért, újra közeledett hozzá s a tatárok megpuhíták, hogy a czárnak csak nagy nehezen engedelmeskedett. A lengyel-orosz háború kitört, de Rákóczy még mindig csak tárgyal s érvelget — a papiroson. A hadjárat változó szerencsével folyt; az oroszok bevették Smolensket, de a drisipolei csatát elvesztették. Mindamellett a lengyelek helyzete kedvezőtlenebb volt az oroszokénál, sürgősen is kérték Rákóczyt a segélyért, ki azonban várt a végleges eredményre. A kedvező pillanat elérkezett: ha ekkor valamely félhez csatlakozik, eldönti vele a háborút, de még mindig sajnálja megkoczkáztatni a tétet. Végre a tatárok unszolására, kiknek a kedvéért ezt meg kellett tenni, elvileg nem idegenkedik a lengyeleknek adandó segélytől. A portára való tekintet követelte tőle e nem szívesen tett nyilatkozatot. Csakhogy Chmelnickivel sem akarja elrontani dolgát s követet küld hozzá békeközvetítési célból, természetesen eredmény nélkül. Szerencséjére azonban a fejedelemnek, Havasalföldön kiűtött a zejmeneknek, a vajda zsoldos testőreinek a lázadása, kik a mikor Konstantin vajda létszámokat le akarta szállítani, összeapriták tanácsurait és szerte rabolni kezdtek. Rákóczy saját érdekében nagy gyorsasággal mozgósítá sergét s mindkét Olahországot pacificálta, a zejmeneket szétverte s tekintélyét a bojároknál s a népnél helyreállította. A hadjárat nagyon elfogadható mentségül szolgált, s ha ehez hozzá vesszük még Rákóczynak nyugati kilátásait, politikája habozását megértjük.

Az európai protestáns hatalmak: Svédország, Dánia, Hollandia s Anglia szívesen fogadták Rákóczynak puhatolódzásra kiindult követét, Schaum Konstantint. E küldetésnek csak akadémiai jellege volt, a mennyiben Rákóczy e hatalmaktól erkölcsi támogatást várt,

chanceait legalább elvileg óhajtván biztosítani. Arról Rákóczy követe semmit sem tudott, hogy svédek és lengyelek között kitörőben van a háború.

János Kázmér király, kinek fején amúgy is ingadozott a lengyel korona, kinek országát máris tépdesték, jónak látta felidézni X. Károlylyal azt a háborút, mely a lengyelekre annyi megalázást és nyomorúságot hozott. Ismeretesek a háború közvetlen okai s tudva van, hogy a svédek egy kissé a jövőbe is láttak, mikor Oroszország fellépését mérsékelni igyekeztek. 1655. aug. 20. már Varsóban volt X. Károly, ki május 8-án a hadjárat megkezdése előtt Welling Gotthard nevű követét küldé Rákóczyhoz, hogy semlegességét megnyerje. Welling 1655. aug. 23/13 már előterjesztést tesz Gyula-Fehérvárott Rákóczynak küldetése czélját. György fejedelem sokat remélt a svédektől, remélte, hogy közreműködése által övé lesz a gazdátlan korona. Kissé hidegen vette, mikor a svéd király csak hadak ujonczosására kért tőle engedélyt. Megtagadta azzal az indokolással, hogy neki is szüksége van katonákra az oláhok ellen.

Elkövetkeztek János Kázmér király megpróbáltatásának napjai. Hadaít verik mindenfelől s országa védelmét néhány akkori értelemben veendő hazafi, kétségbeesett hangulatban, tisztán a becsületért folytatja tovább. Rákóczy György marad meg utolsó szalmaszálnak a lengyelek részére is. Királyuk Zamoiski Jánost küldi hozzá, Potoczki Szaniszló kiewi palatinus pedig (1655. aug. 23.) Koszakovski urat bizalmas ajánlatokkal. A serege vesztett király számára Rákóczynak nincs egyebe a részvételnél, de a palatinus hívogató szózata megtalálja szíve nyitját. Pénz, katona s a lengyelek halából megszvik királynak, ime röviden az ajánlat. Azalatt a svédek elfoglalják Kis-Oroszországot, Chmelnicki megsarczolja Lemberget s a czár Litvániában ül. Ebben a zűrzavarban a kis lengyel nemesek palatinusa, Wielopolski s társai Rákóczy Györgynek felajánlják a koronát »inter pocula« s a kétségbeesésben, legyen hát Rákóczy, ha már idegennek kell lenni. Olvasván a magyar s lengyel jelentéseket, világos előttünk, hogy a lengyeleknek nem kellett Rákóczy, ideiglenes kíségitőnek jó volt, mert kifogytak a pénzből s emberből. Rákóczy agya nem nyugodott, most már forrt benne a tettvágy. Még csak a svédek felől akart biztosat tudni. Két kitűnő követét Sebesit és Jakabfalvyt küldötte Károly királyhoz, hogy királysága eszméjének megnyerjék. A számító, hűvös természetű svéd figyelmesen hallgatta Rákóczy követeit, de nem ígért nekik semmi kézzelfoghatót. Esze ágában sem volt, hogy Rákóczynak kikaparja a gesztenyét, csak az lebegett szeme előtt, hogy mennyiben veheti ő hasznát Rákóczynak. Annyiban, a mennyiben katonáival érdekeit szolgálja s a portánál hasznára van. Különben az »érzelmi« politika csak a humanizmus századában jött forgalomba, ezt

a fogalmat régen nem ismerték. A protestáns svéd a protestáns Rákóczyt csak úgy elejtette, mint bármily katolikussal tette volna; ez előre látható volt. Csak a porta és Oroszország következetesek, azoknak politikájában a vallás eszméje vezérlő indok. Rákóczy többet remélt a svédőtől, mint a mennyit joga volt remélni s többet bizott a portában, mint a mennyire érdemei feljogosíták. 1655-ben szept. havában még jól állottak ügyei a portán, hol két követe működött, Harsányi Jakab és Várady István, kik egymás közt czivakodtak és árulkodtak. Jelentéseik érdekesek, de nem mutatnak egyöntetű munkálkodásra. Tisztók volt, hogy Rákóczy lépéseit maszkirozzák s mindenkor a konstantinápolyi áramlathoz alkalmazzák. Eleinte Chmelnicki érdekében dolgoztak, azután ellepe s az orosz politikával szembe fordultak. (»A kozák azzal akarja megcsalni a portát, elszakad a muszkától, mert látja nem emberek, erő nincs benne, a tatárt elakarja a lengyeltől szakasztani, ha végben viheti« így ír az éleslátású erdélyi követ 1655. jun 4.) Örökké jellemzőes szavak, melyeket a vezér a Rákóczy izenetére válaszolt, hogy a kozákok valóságban a török ellen működnek: «Négyszáz esztendőnél több, hogy az Ali Ozman nemzetségnek sok ellenségek romlására igyekeztenek. Isten megtartotta, ezután is megtartja; a kozák tökéletlenségét a porta megtapasztalta, nem hiszen már hamis barátságának; a muszka, kozák lássák, mit cselekesznek, de a hatalmas császár karjai még meg nem rövidültenek, messzen való ellenségre is kiérnek. Erdély országát s a két Oláhországot, mint tulajdon maga szemé fényét, úgy akarja a hatalmas császár minden ellenségi ellen oltalmazni.» (l. 556 l.) A kismet: »Isten megtartotta, ezután is megtartja« naivan-megkapó nyilatkozatában élénk tárja a portát, mely rendszeren akkor tört össze, mikor sikerét értékesíteni kellett.

Észre is veszi az erdélyi követ e gyengességét, mondván: »Ez a porta nem a régi, hogy erővel, észszel valamire mehetne már, mindenfelé sántikál, kap mint a vízbe haló ember, hizelkedik, csak növeli a mérgét látván a maga tehetetlenségét. A tanács (diván) valóban szűkös, itt is magok sem jövedőlnék magok felől már igen jól. Az kár, nem ismeri a keresztyenség, derekasan mennyire futhat, mivel igen fedezi pompával maga szemérmét« (t. i. eltakarja gyengeségét.)

S van még egy állandó jellemvonása a diván-világnak, bámulatos gyanakodó ösztöne. Keleti eszével megérti az intrikát, csak akkor lehet őket rászedni, mikor nyíltan beszélnek velök. A főntebb idézett nyilatkozat után tíz nappal következő beszélgetés folyik Rákóczi követei s a Nakib effendi (a Müfti adlatusa) között:

Nakib: Egy dolgot hallok én régen hogy beszélnek, van-e abban valami.

Rákóczy követe: Mi az?

N.: Hallom a fejedelmet lengyel királyságra akarnák vinni.

R. k.: Mi nem halottuk, de ha úgy találna is lenni, ott is a hatalmas császár csirágja (lámpása) lenne.

N.: Ha úgy lenne, Erdély is a Rákóczyé lenne, ha jó volna is, de ki tudja, az idő mit hozhatna magával, sok nemzetséggel csinálhatna szövetséget, a svéd király pedig barátja lévén, ki igen praktikus, *ki tudja mit indíthatnának az ozmán nemzetség ellen.*

S mindezt már két hónapja tudták a portán, tehát rögtön a Potocki küldöttsége után Rákóczyhoz, a porta is megtudta a tilkot. S ez a gyanú, mely a Nakib-effendi szavaiból kitűnik, vezérlé a portát Rákóczy ellen s kísérte sirjáig

VII.

János Kázmér újra lengyel földre lépett. Erdély semlegességére, Rákóczy jó indulatára nagyobb szüksége volt, mint vala, azért jelöltséget a trónra nem ejtették el Rákóczy viszont a maga részéről nem mulasztotta el a Chmelnickivel megszakadt viszony újjá elevénítését. Láza nem hagyta el, tenni akart mindenkép. Mikor János Kázmér sikereket vívott ki, az előbb igen kicsiny lengyelek vérmes követelésekkel léptek fel: Rákóczynak, kitől előbb segélyt kértek, diktálni akartak. Fegyver volt a kezökben királyok gyermektelensége, a trónutódlás ígéréttel hatalmas összeköttetéseket biztosíthattak magoknak. A katholicismus praerogatíváinak elismerésének feltétele alatt combinatioba vették a német császárt, a czárt, de komolyabban csak Rákóczyt. De csak azért, mert pénzt és katonát adhatott, ez a követküldések tartalma. Mindezt megadta volna Rákóczy, de nem tetszett neki a lengyelek határozott követelése vallás változtatása iránt, János-Kázmérban pedig nem bízott, sehoggy sem hitte, hoggy az ő révén elérhesse célját.

Mikor legjavában kezdődnek a Prazmowszki, később gneseni érsek vezette lengyel küldöttséggel a tárgyalások, Chmelnicki, ki hírt kapott Rákóczy királyi jelöltségéről, ugyancsak követet küldött Erdélybe Bruchowiecki személyében. Egy zűrzavaros gombolyaga áll előttünk a különféle viszonyoknak, a svédek Chmelnickit igyekeznek megnyerni, a lengyelek egyszerre alkudoznak Rákóczyval, a kozák hetmannel s a czárral, a czár s a svédek tesztült viszonyban vannak, Rákóczy meg keresi az Ariadne fonalát. S e keresésében az a fatalistikus hit vezérli, hoggy a svédek egyedül vezethetik ügyét diadalra. Követeket küld tehát jun. havában a czárhoz (Rácz Györgyöt s Tövisi Dánielt) s a hetmanhoz. Előbbinek barátságát kéri, utóbbival positiv megegyezést kötendő. A czár aug. 4-én szívesen látta a követeket, s biztatólag felelt. Nagy változás állott be, mikor Károly svéd király varsói diadala után (1656. jul. 28) azon

vette észre magát, hogy a győzelem daczára, ha megakarja ujítani a háborút, Rákóczy s a kozákok fejedelme nélkül nem mozdúlhat. Rákóczy türelmét már próbára tette a hosszas várakozás, lélektanilag már beállott nála a *mindegy* álláspont, mikor az ember nem bánja, bármint süljön el dolga, csak kezdődjék már.

X. Károly végre engedett a kényszernek s positiv ajánlatokkal lépett Rákóczy elé 1656. máj. 8. két követet küldött Erdélybe: Welling Gothardot és Sternbach Celestint. Egy üzletet ajánlott Rákóczynak: adjon katonát, ezért azután hűbérképen megkapja tőle a Szepességet s önállóan a haliczi hercegi czímmel a Podolia nyugati részeivel kikerekített mai keleti Galiciát. A kozákok szabadságát mindketten garantirozzák. A tizenhárom pontból álló útasításban foglalt előterjesztések Rákóczyt kivéve, mindenkit kijózanítottak volna. Rákóczy többet várt ez igaz, tudta jól a svéd király, hogy ajánlatait meg kell bővitenie, de Rákóczy esodálatoskép a svédet s helyzetét nem ismerte. Hisz neki kellett volna diktálni, a helyett kétségeskedett, mi lesz belőle, ha a dolog rosszúl üt ki, s megtudja-e védni a svéd király? Ezt Rákóczynak tudni kellett volna, épp úgy, mint hogy a kozákok s a czár terveiről is igazabb tudásának kellett volna lenni. Nagy nehezen végre nem adta meg ezért az árért a kívánt segítséget.

Sebessy, a kozákoknál járt erdélyi követ, a Chmelnicki küldte képviselőkkel majdnem egy időben ért Erdélybe. Rákóczy párhuzamosan folytatta a tárgyalásokat a svéd és kozák követekkel. Az oklevelek és iratok elolvasása után meg kell győződnünk, hogy Rákóczy — minden alkudozás daczára — siettette, sőt pressionálta a svéd követeket. Türelmetlen volt, fenyegetődött, nem hallgatott senkire, pedig óvták, saját családja, maga a nép ellene volt, leginkább pedig a tapasztalt birtokos elem, mely meg tudta becsülni azt a körülményt, hogy a török-áradás közel félszázadig nem érinté Erdélyt. Hiába írta a konstantinápolyi követ, Harsányi Jakab, hogy a »portán már nem hiszik szónkat,« Magyarországból sem biztatták, a királyság vágya már a paroxismussá vált. A svéd követeknek rá kellett állani, hogy királyi czímmel bírja a felosztandó lengyel területet s az egyességben igen nagy gondot fordított a kereskedelmi érdekekre is, szemben követeléseiivel a svédek arra hivatkozhattak, hogy a királyoknak úgy is fenntarták a ratifikációt. A fejedelem erre ügyet sem vetett, hanem tisztába jutott Chmelnickivel, ki szövetekezett vele s a szabadság fenntartásával forma szerint ígértet tett, hogy elismeri lengyel királyságát. Ugyancsak Rákóczy közvetítése mellett létrejött a svéd kozák szövetség is. Erdély rendei — a fejedelem akarta — beleegyeztek a hadjáratba s 1657. jan. 6-án Rákóczy megindult . . . . . királyságot keresni.

Kétszázharmincnyolc év telt azóta, hogy ez a szövetséges had-

járat megindult. Ma higgadt észszel izekre bonczolhatjuk szét a terv gyöngéit. Ma látjuk már az egyes felek gyengéit s ítélünk. Ez a históriának »utólagos« prognosisa. De hát azt, hogy magok nem látták át a terv kivihetetlenségét, abban nem hibáztatjuk teljesen Rákóczyt. Hogy erősebbnek hitte a svédet, ez hibája; hogy gyengébbnek a lengvelt, az szerencsétlensége; hogy megbízott Chmelnickiben, az a viszonyok nem tudásából eredt. Csak egyért nem lehet részvétünk teljes iránta, mert szeles volt s nyolcz évi habozás után, rosszul ítélte meg a helyzetet. Csak az ember érdemel sajnálatot benne, de nem a politikus.

VIII.

Rákóczy politikai szereplésének utolsó szakaszához értünk. Rákóczy egy nehéz hadmenettel átlépven sergével a Priszlopot, meglegte a lengyeleket. Febr. 2-án már Stryben volt. Febr. 18-án együtt van vezérlete alatt az egész sereg: 18000 lovas, 5000 gyalog magyar, 6000 oláh s 20000 kozák. Jól fölszerelt, egészében engedelmeskedő derék egy had volt ez, melylyel kitünő vezér nagyokat művelhetett volna. Nem tekintve a lengyelek passiv ellenállását, kik Rákóczyban országuk feldarabolóját látták, nem a diplomáciai sakkhúzásokat, melyek veszteglésre kárhoztatták a sereget, a rossz utakat s a rossz területismeretet, meg kell vallani, hogy a seregnek nem volt igazi hadvezére. Kemény János, a későbbi fejedelem jó katona volt, de szabad akciózt a fejedelemre való tekintetből sem fejthetett ki, azonkívül a svédekkel való együttműködés nem egyéb egy nagy vágásnál, mely a levegőt szeldelte. Teljesen úgy van, a mint Rákóczy írja az anyjának: »Ellenség fegyvere nem ártott nekünk, hanem Isten, az akadályos, lápos utak, az utaknak nem lévén tudói, a kozákság hozzá.« Ezzel a fejedelem önmagát ítélte el, mert a legegyszerűbb erdélyi hajdú bátran vethette a fejedelem szemére, hogy miért vezetí oly országba, melyet előbb ki nem tanúltatott?

A kozákság tényleg nem fért meg a sereggel, rossz szemmel nézték Rákóczy előmenetelét s nem szívtették királyságát. Rákóczy nagyon jól tette volna, ha megmenekszik segedelmoctól, de emberei ebben is félrevezették, magyarázván a kozák sereg erejét. Ebben Chmelnicki nem volt hibás, valamint abban sem, hogy a czár protektoratusa daczára a svédek mellé állott. A czár a lengyelekkel egyezkedett, ez elég ok volt arra, hogy elálljon a czártól, mert a lengyelle a kozák nem tarthatott békét. Különben a kozákság e szereplése Kosztomarow munkájában bő méltatásra talált. Ugyancsak Kosztomarow leírja, hogy György, a hetman fia Rákóczy segedelmére sietett, de legénysége fellázadt s meggátolta e szándékában.

Rákóczyt először a svéd király hagyta oda, azután a kozákok,

végre elhagyta szerencse csillagában való hite s ezzel lehúllt a hályog szemeiről, de csak azért, hogy lássa vesztét. Hét hónapig tartott a hadjárat. Jul. 22-én Czarni-Ostrowban a lengyelekkel kell megalázó béket kötni, azokkal, kik két év óta könyörögtek előtte. Jul. 27-én pedig elhagyja seregét, nehogy elfogják, négy nappal később pedig a tatárok, a XVI. és XVII. század keselyűi, rávetik magokat az elcsigázott serege s hős védelem után a túlélőket rab-ságra hurcolják.

Rákóczy ellen fordúlt minden: török, német, lengyel együtt s külön-külön. Csak az orosz czár mutatott iránta jó indulatot mindvégig. 1656. okt. 2-án Grigorje Vasziljevics Volkovval Riga alól czobolybőröket küld neki ajándékba s őva inti, hogy ne barátkozék svédekkel s az ő ellenségeivel. Rákóczy György 1657. feb. 17-én letagadta, hogy a svédekkel bárminemű összeköttetésben is áll. Sőt még azután is, hogy Rákóczy lithván földre ment, a czár követeket küldött hozzá, (Ivan Afanaszjev Melyabuszkyt, Alexej Titovot s tolmácsul Osztarjev Dimitrit) s tanácsolta neki, hagyjon fel a svéd szövetséggel. Melyabovszky már csak akkor ért Rákóczy közelébe, mikor a tatárdulás és Rákóczy seregének elfogatásáról értesült. Chmelnicki nem élte túl szövetségese bukását, jul. 27-én meghalt.

Rákóczynak lengyel álmai trónjába s mint már említők Erdély bukásába kerültek. Még három évet élt, lételeért küzdött ezalatt, megtört, de férfiasan. A diplomaciai mesterség, a leleményes ész és furfang 1657 után sem maradnak el Rákóczy működéséből, de vége mindennek. 1650. apr. havában már hatodízben ír az orosz czárnak, mint a hogy nyíltan vallotta európaszerte, hogy csak a keresztyénség ellenségei ellen való harcban találja üdvét. Szakitott a törökkel. Ugyanazon év máj. 22. halálos sebet kapott a gyalui csatában s beléhalt. Megbűnhődött mindenért, a mi országa s maga ellen vétett.

Ismertetésünket ezzel befejezzük. Az olvasó láthatja, hogy mindazon gyűjtemények, melyeknek csak vázlatos tartalmát említhettük föl, nemcsak localis érdekűek, hanem az általános történet keretének betöltésére becses, ismeretlen anyaggal járúlnak. Azok a feldolgozott munkák, melyek nyomán II. Rákóczy György egyéniségét s éjszakkéleti terveit jellemeztük, megérdemlik, hogy tudomást vegyen róluk a külföldi irodalom is. Nemcsak a tárgy érdekében óhajtjuk mi ezt, hanem azért is, mert főképp az oro-z irodalomnak van módjában a maga szempontjából kibővíteni s értelmezni mindazt, a mit a szerző csak a magyar és a nyugoti források alapján, könnyen megeshetik, egyoldalúan ítelt meg.

DR. THALLÓCZY LAJOS.